

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.4>

ОСКАРЖЕННЯ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ АБО ВІДМОВИ В ЇХ ВЧИНЕННІ ДО СУДУ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ (сер. XIV – сер. XVII ст.)

Джуга М.В.,

*аспірант кафедри цивільного права та процесу
юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Джуга М.В. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду в Україні: історико-правовий аспект дослідження (сер. XIV – сер. XVII ст.).

Стаття присвячена судовому контролю за нотаріальною діяльністю у часи польсько-литовського панування на українських землях (сер. XIV – сер. XVII ст.).

Відзначається значення проведення історико-правових досліджень інституту оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду. Досліджуються передумови формування інституту нотаріату в окреслений часовий період. Зокрема, вказується, що інтенсифікація товарно-грошових відносин призвели до зростання та розвитку різноманітних договірних форм економічних операцій. Поступово поширюється практика укладення договорів та інших правочинів у письмовій формі, особливо, коли держава починає вимагати цього. Але приватні акти в Польщі впродовж XIV-XV ст., а в Литві до сер. XVI ст. розглядалися як докази другого сорту на відміну від показань свідків. Проте, ситуація поступово міняється при появі так званого «права вічності», яке виражалося у тому, що вписаний в актову книгу суду певний приватний документ отримував не просто юридичну силу, а ставав безспірним доказом при виникненні в майбутньому спору. Підтверджувати його або заперечити його показаннями свідків не вимагалось.

Досліджується правовий статус посадовців, які поряд з основними своїми повноваженнями покликані були здійснювати повноваження нотаріального характеру. Робиться висновок, що в даному разі не можна говорити про запровадження нотаріату як самостійного інституту, оскільки на чиновника в першу чергу покладалися обов'язки вчиняти ті повноваження, які обумовлювала його посада (воєвода управляв воєводством, староста управляв повітом, судді судили, судовий писар фіксував процесуальні дії тощо). Вказані чиновники перебували на різних ланках управління та мали неоднаковий правовий статус. Сформована ситуація зумовила особливості

судового контролю за діяльністю чиновників, що здійснювали записи приватних актів до судових книг чи робили виписки з них. Зокрема, за неправильне ведення судових книг передбачалася кримінальна або цивільна відповідальність. На підставі цього робиться висновок, що в рамках кримінально-правових та цивільно-правових засобів можна було проконтролювати поведінку чиновників, що вписували приватні акти до судових книг чи робили виписку з них. Але подібне не підтверджує наявність у законодавстві самостійно розробленої процедури, не пов'язаної з притягненням до кримінальної чи майнової відповідальності, метою якої була б виключно перевірка правомірності зробленої нотаріальної дії чи відмови в ній.

Ключові слова: цивільний процес, еволюція нотаріату, судовий контроль, оскарження нотаріальних дій, Польське королівство, Велике князівство Литовське.

Dzhuha M. Appeal of notarial deeds or refusal to perform them in court in Ukraine: historical and legal aspect of study (middle of the 14th – middle of the 17th century).

The article is devoted to judicial control over notarial activity during the Polish-Lithuanian rule on Ukrainian lands (mid-XIV - mid-XVII centuries).

The importance of conducting historical and legal studies of the institution of challenging notarial acts or refusal to perform them before the court is noted. The prerequisites for the formation of the notary institution in the specified time period are studied. In particular, it is indicated that the intensification of commodity-money relations led to the growth and development of various contractual forms of economic transactions. The practice of concluding contracts and other transactions in writing is gradually spreading, especially when the state begins to demand it. But private acts in Poland during the 14th and 15th centuries, and in Lithuania until the middle XVI century were treated as secondary evidence in contrast to witness statements. However, the situation is

gradually changing with the emergence of the so-called "right of eternity", which was expressed in the fact that a certain private document entered in the court record book received not just legal force, but became indisputable evidence in the event of a dispute in the future. It was not required to confirm or deny it with the testimony of witnesses.

The legal status of officials who, along with their main powers, were called to exercise powers of a notarial nature are being investigated. It is concluded that in this case it is not possible to talk about the introduction of the notary as an independent institution, since the official was primarily entrusted with the duties of performing the powers that were determined by his position (the voivode managed the voivodship, the headman managed the county, judges judged, the court clerk recorded procedural actions, etc.). The specified officials were at different levels of management and had different legal status. The resulting situation determined the peculiarity of judicial control over the activities of officials who recorded private acts in court books or made extracts from them. In particular, criminal or civil liability was assumed for improper maintenance of court books. On the basis of this, it is concluded that within the framework of criminal and civil legal means it was possible to control the behavior of officials who entered private acts in court books or made an extract from them. But this does not confirm the presence in the legislation of an independently developed procedure, not related to the imposition of criminal or property liability, the purpose of which would be exclusively to check the legality of the notarial action taken or its refusal.

Key words: civil process, evolution of notary, judicial control, appeal of notarial actions, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania.

Постановка проблеми. Ринкова економіка, яка базується на децентралізації приватної власності, потребує державного регулювання, зокрема в розробці загальних правил щодо договорів та інших правочинів, за допомогою яких люди обмінюються об'єктами приватної власності. Їх належне виконання виступає запорукою економічного розвитку країни та сприяє зростанню благополуччя населення. Задля цього сучасні держави ставлять під свій контроль цивільний обіг. Одним із суб'єктів, що допомагає державі здійснювати вказану соціальну функцію виступає нотаріус, який повинен перевірити правомірність вчинюваної поведінки та відмовити в посвідченні дій, заборонених законом. Але поведінка самого нотаріуса ставиться під контроль держави, так як нотаріальна діяльність повинна сприяти цивільному обігу, а не створювати йому перепони. Оскарження нотаріальних дій або відмови в їх вчиненні до суду пов'язано із судовим, тобто

державним контролем за нотаріальною діяльністю.

Дослідження еволюції судового контролю за нотаріальною діяльністю безпосередньо пов'язано з історією нотаріату, оскільки такий контроль виникає тільки після того, як виникає інститут нотаріату. В цьому відношенні важливо усвідомити передумови виникнення нотаріату, якими є інтенсифікація розвитку товарно-грошових відносин, поширення писемності в суспільстві, формування юридичного доказу незацікавленою особою на замовлення та надання такому доказу сили публічного акту.

Стан опрацювання. Дослідження еволюції інституту нотаріату було предметом вивчення багатьох вітчизняних науковців (І.Й. Бойко, О.Й. Вовк, М.С. Долинська, С.Г. Ковальова, В.П. Луцович, О.І. Нелін, Л.Е. Ясінська та інші). Незважаючи на доволі прискіпливе вивчення становлення та розвитку нотаріальної справи в Україні, питання оскарження нотаріальних дій до суду в межах до II пол. XIX ст. було досліджено слабо. Певною мірою це пов'язується з тим, що саме в II пол. XIX ст. видається «Положення про нотаріальну частину» 1866 р., яке заклало нормативні підстави формування інституту судового контролю за нотаріальною діяльністю. Проте, це не означає, що до цього часу за особами, які мали право вчиняти нотаріальну діяльність не здійснювався судовий контроль. Він проявлявся, але в іншій формі.

Метою статті є визначення особливостей судового контролю за нотаріальною діяльністю в Україні в період польсько-литовського панування на українських землях.

Виклад основного матеріалу. Загарбання Галицько-Волинської держави її сусідами призвело до встановлення на тривалий період польсько-литовського панування на українських землях (сер. XIV – сер. XVII ст.; на західноукраїнських до кін. XVIII ст.). Основою економічного зростання в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському був фільварок, який поширився на українських землях в складі Польщі в XV ст., а на тих, що перебували в Литві – з сер. XVI ст. Фільварок – це розвинене багатопрофільне селянське господарство, що займалося виготовленням сільськогосподарської продукції та деяких видів промислів (поташ, мед, віск, спирт, горілка і т.д.) за рахунок праці кріпаків на продажах, тобто це ринкове господарство. Поступово також починає розвиватися ремісництво в містах. У XVI ст. збільшується міське населення, що призводить до зростання товарообігу між селом та містом, причому не тільки всередині країни, але й за кордоном. У підсумку інтенсифікація товарно-грошових відносин призвели до зростання та розвитку різноманітних договірних форм економічних операцій. Поступово поширюється прак-

тика укладення договорів та інших правочинів у письмовій формі, особливо, коли держава починає вимагати цього (зокрема, при переході права власності на землю, договори застави землі, при позиці грошей на певну суму, при укладенні заповітів тощо [1, с. 383-384; 2, с. 166]). Але вказані приватні акти в Польщі впродовж XIV-XV ст., а в Литві до сер. XVI ст. розглядалися як докази другого сорту на відміну від показань свідків. Зокрема, за ст. 39 Віслицького статуту 1347 р., міщанин, який звертався до суду з позовом проти шляхтича про стягнення із нього грошового боргу, зобов'язаний був за допомогою свідків довести факт укладення договору позики, оскільки боргової розписки було не достатньо [3, с. 531]. Подібна ситуація тривалий час зберігалася й у Литві: наскільки б важливими доказами письмові документи того часу не визнавали, все рівно їх істинність мала підтверджуватися також показаннями свідків, що були присутні при їх підписанні, які підкріплювали юридичну силу письмових доказів. При відсутності свідків – істинність документа підтверджувалася присягою [4, с. 317]. Виникла необхідність надати письмовим актам приватного характеру публічність, щоб їх не можна було оспорити в суді за допомогою свідків. У цьому відношенні важливе значення має так зване «право вічності», яким наділялися канцелярії деяких судів. «Право вічності» виражалося у тому, що вписаний в актову книгу суду певний приватний документ отримував не просто юридичну силу, а ставав безспірним доказом при виникненні в майбутньому спору. Підтверджувати його або заперечити його показаннями свідків не вимагалось [3, с. 239-241]. Таким правом були наділені спочатку земські суди (вирішували цивільні справи), а потім вже й гродські суди (вирішували кримінальні та деякі цивільні справи). Подібні суди були запроваджені в Польщі в I пол. XV ст., а в Литві з сер. XVI ст.

На відміну від гродського суду, що працював на постійній основі, земський суд функціонував сесійно, тобто скликався три рази на рік, але власне завдяки зростанню попиту на запис до книги земського суду різного роду приватних актів, діяльність чиновника земського суду, який проводив такий запис (писар) перейшла на постійну основу й почала охоплювати собою не тільки процесуальні, але й нотаріальні повноваження [5, с. 109]. Подібні нотаріальні повноваження міг вчиняти не тільки писар, але й інші посадові особи. Зокрема, за ст. 2 розділу VII Литовського статуту 1566 р. вони вчинялися воєводою, старостою чи гродським суддею, коли запис проводився у гродську книгу, а при їх відсутності – підстаростою чи намісником [6, с. 342]; а ст. 26 згаданого розділу вимагала для юридичної чинності боргових розписок, що видавалися на користь міщан або жидів запису в гродських або

церковних книгах [6, с. 350], тобто нотаріальні дії міг вчиняти додатково церковний писар. У містах, що володіли магдебурзьким правом міський писар на зразок сучасних секретарів місцевих рад могли виконувати нотаріальні дії [1, с. 376]. Також внесенням записів міг зайнятися суддя земського суду чи підсудок, тобто його заступник (ст. 2 розділ VII Литовського статуту 1588 р.).

Безспірність приватних документів, записаних до судових книг пояснювався тим, що дані книги були офіційним джерелом інформації [7, с. 413]. Виписка з них мала силу оригіналу документу, а тому судові книги ретельно оберігались і законом, і суспільством [2, с. 80]. Цікаво те, що приватні акти вносилися до судових книг не тільки в силу вимоги закону або за бажанням осіб, але також у разі їх подання в судову справу в якості письмових доказів. Тоді вони разом із судовим рішенням вписувалися до таких книг [8, с. 21].

Внесення приватних документів до судових книг також могло допомогти уникнути процедури їх відновлення у випадку втрати («на дорозі») чи знищення («от огню або от воды») таких документів. Зокрема, якщо хто-небудь втратить боргові листи, заставну чи документ на маєток, повинен чим швидше повідомити про це сюзерена або судовий уряд (земський суд) і внести заяву про втрату такого документу. В подальшому, коли виникне судова суперечка з приводу майна, вказаного у загублених листах, їх зміст в суді доводиться присягою власника листів та показаннями свідків, що такі листи бачили та знайомі з їх змістом (ст. 24 розділу VII Литовського статуту 1566 р.). Пізніше було зроблено обмеження щодо тих листів, які за такою процедурою можна було відновлювати (застави рухомих речей та борги, вартість яких не перевищувала 200 кіп грошей) та уточнено доказову базу по таких справах (свідків має бути не менше двох, які листи бачили, знали про них або прикладали до них свої печатки; якщо печатники або свідки помруть, можна виключно своєю присягою свою річ отримати) [9, с. 22].

Таким чином, в Україні під час польсько-литовського періоду були запроваджені різноманітні посади, які поряд з основними своїми повноваженнями покликані були здійснювати повноваження нотаріального характеру. Але в даному разі не можна говорити про запровадження нотаріату як самостійного інституту, оскільки на чиновника в першу чергу покладалися обов'язки вчиняти ті повноваження, які обумовлювала його посада (воєвода управляв воєводством, староста управляв повітом, судді судили, судовий писар фіксував процесуальні дії тощо). Вказані чиновники перебували на різних ланках управління та мали неоднаковий правовий статус. Найбільш важливе значення з числа посадовців, що могли

вчиняти нотаріальні дії мав судовий писар земського суду, повноваження якого були схожі з «компетенцією нотаріусів середньовічної Італії» [10, с. 16].

Важливо, що уже в цей час законодавець вимагав дотримання встановленого порядку ведення запису приватних актів до судових книг, інакше «таковий запис має бути никчемный, и речы в нем описаное ни хто одержати не может» (ст. 2 розділ VII Литовського статуту 1588 р.) [11, с. 535]. Тобто отримати за таким договором речі було неможливо. Судовий писар повинен був не тільки вміти писати та читати, але й володіти знаннями у сфері права; записи та виписи до судових книг він повинен був здійснювати «правильно» та «справедливо» (ст. 1 розділ IV Литовського статуту 1588 р.).

Аналіз польсько-литовського законодавства підтверджує існування державного, точніше судового контролю за діяльністю чиновників, у тому числі й тих, що здійснювали записи приватних актів до судових книг чи робили виписки з них. За неправильне ведення судових книг передбачалася кримінальна або цивільна відповідальність. Так, за виправлення записів чи витягів із «врядових книг» з підробленням підписів та печаток або переклеюванням печаток із одного документу на інший передбачалася смертна кара через спалювання (ст. 16 розділу I Литовського статуту 1588 р. [12, с. 57-58]). Справи такі («фальш») розглядав гродський суд (ст. 30 розділу IV Литовського статуту 1588 р.). Також згідно ст. 22 розділу 1 Литовського статуту 1588 р. дозволялося подавати позови до чиновників, у тому числі й писаря, які повинні на суд явитися на виправдатися від звинувачень («усправедливляти»). Подібні справи розглядав земський суд. У цьому відношенні дуже показово є ситуація, коли із-за неправильно проведеного запису чи виписки у кого-небудь станеться шкода. Так, Литовський статут 1588 р. дозволяв писарю земському або гродському мати одного чи двох підписків, які повинні були їм допомагати вносити записи до судових книг або робити з них виписки. Якщо при вчиненні підписком таких дій ставалася помилка («помылило»), відповідальність покладається тільки на писаря, що мав перечитати за своїми помічниками (помічником). Шляхта не повинна була скаржитися на підписку, а тільки на писаря, зауважує ст. 4 розділу 4 Литовського статуту 1588 р. Він повинен був відшкодувати заподіяну шкоду із-за неправильно проведених записів до судових книг чи виписок з них [11, с. 433].

Висновки. Отже, в рамках кримінально-правових та цивільно-правових засобів можна було проконтролювати поведінку чиновників, що вписували приватні акти до судових книг чи робили виписку з них. Але подібне не підтверджує

наявність у законодавстві самостійно розробленої процедури, не пов'язаної з притягненням до кримінальної чи майнової відповідальності, метою якої була б виключно перевірка правомірності зробленої нотаріальної дії чи відмови в ній. Таке має пояснення. Більшість чиновників, які вносили записи до судових книг за своїм статусом могли вчиняти судові функції: воєвода, староста, суддя, підсудок і т.д. У такому разі розробляти механізм оскарження нотаріальних дій до суду було зайвим, оскільки ці дії вчиняв особисто посадовець з правом здійснювати судочинство. Цікаво, що коли приватні акти вчинялися перед монархом (напр., купівля-продаж маєтку), їх навіть не потрібно було вносити до судових книг («тое без переносенья до инных книг поветовых»), оскільки статус суверена робив це непотрібним (ст. 1 розділу VII Литовського статуту 1588 р.) [11, с. 534]. Але судовий писар земського чи гродського суду не був суддею, проте його дії в момент їх вчинення також перебували під безпосереднім контролем суддів того суду, де він працював. Описуючи порядок внесення цивільних актів до книги земського суду, І.І. Лаппо вказував, що такі дії вирішувалися всім складом земського суду, який вислуховував прохання заявника про внесення документу до книг і давав з цього приводу вказівку [13, с. 280-281]. Цивільні договори, вписані до земських книг, скріплювалися у книзі не тільки підписом писаря, але й печатками сторін такого договору та печатками свідків, яких запрошували засвідчити укладення такого договору [13, с. 293-294]. Аналогічним чином діяв писар у разі видачі довідок та виписок із земських книг, що підтверджується його присягою: «а з книг перших коли хто виписів або довідок яких потребуватиме, також їх справедливо і вірно, як у книгах записано буде, з відома судді і підсудка видавати буду» (ст. 1 розділ IV Литовського статуту 1588 р.) [12, с. 115]. Отже, розробляти самостійну процедуру оскарження вчинення нотаріальних дій судового писаря до суду не було об'єктивної потреби, оскільки вона й так перебувала під безпосереднім судовим контролем у момент її вчинення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.
2. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.
3. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства

- (1349-1569 pp.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
4. Луцович В.П. Еволюція інституту письмових доказів на українських землях у польсько-литовський період (сер. XIV – сер. XVII ст.). *Форум права*. 2013. № 2. С. 314–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_2_48 (дата звернення: 01.09.2023).
 5. Ясінська Л. Розвиток нотаріальної діяльності в Україні XIV–XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 1996. Вип. 43. С. 104–111.
 6. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
 7. Шустова Ю.Э. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586-1788): Источниковедческое исследование. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. 648 с.
 8. Вовк О.Й. Литовська метрика – комплекс джерел литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть. *Вісник національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. № 63-64. С. 19–21.
 9. Лейба Є.В. Відновлення втраченого судового провадження в цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2015. 237 с.
 10. Нелін О.І. Інститут нотаріату в Україні (IX-XVIII ст.ст.): проблеми становлення. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 15–18.
 11. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.
 12. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
 13. Лаппо И.И. Земскій судъ въ Великомъ княжествѣ литовскомъ въ концѣ XVI вѣка. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1897. Седьмое десятилѣтіе. Часть СССХІ. С. 263–301.